

3. Ададуrow В. В. Наступательная операция австрийского вспомогательного и VII-го корпусов «Великой армии» на Волини в стратегических планах французского командования (август–сентябрь 1812 года) / В. В. Ададуrow // Отечественная война 1812 года. Битвы. Поля сражений. Мемориалы. – Можайск : Бородин. гос. музей-заповедник, 2008. – С. 148–160.
4. Ахлестышев Д. П. Двенадцатый год. Исторические документы собственной канцелярии главнокомандующего 3-ю Западной армией ген. от кавалерии А. П. Тормасова / Д. П. Ахлестышев. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1912. – 722 с.
5. Михайловский-Данилевский А. И. Описание Отечественной войны 1812 года : в 4 ч. Ч. 1 / А. И. Михайловский-Данилевский. – СПб. : Тип. Штаба Отдельного Корпуса Внутренней Стражи, 1843. – 413 с.
6. Поликарпов Н. П. Боевой календарь-ежедневник Отечественной войны 1812 года / Н. П. Поликарпов ; [под ред. В. П. Никольского]. – М. : Печатня А. Н. Снегиревой, 1913. – Ч. 1. – 663 с.
7. Потрашков С. В. Генерал А. П. Тормасов во главе 3-й Резервной обсервационной армии (май–сентябрь 1812 г. / С. В. Потрашков. // Бородино и наполеоновские войны. Битвы. Поля сражений. Мемориалы : материалы II Междунар. науч. конф., посвящ. 195-летию Бородинского сражения (Бородино, 3–5 сент. 2007 г.). – Можайск : Маленький город, 2008. – С. 103–117.
8. Сироткин В. Г. Отечественная война 1812 года / В. Г. Сироткин. – М. : Просвещение, 1988. – 255 с.
9. Харкевич В. А. Война 1812 года от Немана до Смоленска / В. А. Харкевич. – СПб. : Тип. Ген. Штаба, 1901. – 184 с.
10. Шведов С. В. Комплектование, численность, оружие российской армии в Отечественной войне 1812 года / С. В. Шведов. – Саратов : СГИ, 2005. – 222 с.

УДК 94:470/477.82:«19»

Петро Олешко

Структура землеволодіння у Волинській губернії в другій половині XIX століття

У статті досліджено зміни, які відбулися в структурі землеволодіння у Волинській губернії після проведення в Російській імперії реформ 1861–1863 рр., польських виступів 1863-го. Проаналізовано становище різних верств землевласників у другій половині XIX ст., визначено причини, які привели до змін у перерозподілі землекористування, та наслідки аграрних перетворень на Волині.

Ключові слова: Волинська губернія, Волинь, землеволодіння, реформа.

Олешко П. Структура землевладения в Волынской губернии во второй половине XIX в. В статье изучаются изменения, произошедшие в структуре землевладения в Волынской губернии после проведения в Российской империи реформ 1861–1863 гг. и польских выступлений 1863-го. Анализируется положение разных слоев землевладельцев во второй половине XIX в., выделяются причины, приведшие к изменениям и перераспределению землевладения, последствия аграрных преобразований на Волини.

Ключевые слова: Волынская губерния, Волинь, землевладение, реформа.

Oleshko P. The Structure of Landownership in Volyn's Region in the Second Half of the XIX Century.

Changes which happened in the structure of landownership in Volyn's region after realization of reforms of 1861–1863 and the time of Polish actions in 1863 in the Russian empire are investigated in the article. The state of different layers of landowners in the second half of the XIX century is analyzed, reasons which lead to changes in re-distribution of land-using and consequences of agrarian transformations on Volyn are determined.

Key words: Volyn's region, Volyn, landownership, reform.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аграрна реформа 1861 р. передбачала скасування юридичної залежності селянина від поміщика. Це суттєво змінило поземельні відносини на всій Правобережній Україні, у тому числі й на Волині, де маєтки великих землевласників – латифундистів, магнатів, поміщиків – були позбавлені більшості своїх попередніх власницьких прав та привілеїв. Означені зміни в найближчі роки після реформування аграрних відносин у 1861 р. привели до зміни системи землеволодіння в усіх адміністративно-територіальних одиницях Волинської губернії.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Соціально-економічний розвиток волинських земель у другій половині XIX ст., його особливості після утвердження тут аграрних перетворень, викликаних реформами 1861–1863 рр., ставали об'єктом дослідження вітчизняних істориків І. Гуржія, Р. Оксенюка, В. Приймака [1]. Зважаючи на стан розроблення проблеми аграрних відносин у другій половині XIX ст. на Правобережній Україні у вітчизняній історіографії, ми обрали аспект, який стосується структури землеволодіння на Волині після аграрних реформ 1861 р., що не був предметом комплексного вивчення.

Мета та завдання статті з огляду на стан розроблення означеної вище проблеми: здійснити спробу проаналізувати зміни, які відбулися в землеволодінні й аграрних відносинах на теренах Волинської губернії впродовж другої половини XIX ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Після придушення повстання 1863 р. російський уряд переглянув умови Маніфесту від 19 лютого 1961 р. на користь селянства, обмеживши поміщицьке землекористування Маніфестом від 30 липня 1863 р. Головна мета нововведення – підірвати позиції місцевих польських поміщиків.

Великопомісні землі могли відчужуватися, орендуватися та передаватися в заставу особам усіх станів. Із 1 вересня 1863 р. у Волинській губернії, як і в двох інших губерніях Південно-Західного краю, уведено обов'язковий викуп селянами своїх земель. Розмір викупу після польського січневого повстання 1863 р. був зменшений на 20 %.

Селяни переводилися в стан власників і за місцевим положенням залишалися прикріпленими до надільної землі, що було передбачено ще інвентарями 1847–1848 рр. У кожному поміщицькому маєтку склалися уставні грамоти, згідно із затвердженими урядом правилами. Нові російські закони вимагали, щоб передусім зменшувалися розміри землеволодінь польських поміщиків. Про це свідчать тогочасні численні факти реального життя. Так, земельне володіння поміщиці Саботницької з Володимирського повіту було зменшено на 155 десятин (далі – дес.) землі [4, с. 152].

Показовим щодо зміни розмірів земельних володінь у зв'язку з конфіскацією та відчуженням землі на Волині є приклад поміщика Т. Сумовського. За участь у повстанні 1863 р. його батько А. Сумовський був засланий у Сибір, а родинний маєток у с. Піддубці (800 дес.) конфіскований. Т. Сумовського виховували родичі в їх родинному маєтку в с. Замличі, який успадкував від них на правах власності лише 1887 р. [6, с. 428].

Відсутність дармової робочої сили часів кріпосництва (а ринок найманої праці був ще не досить розвинутий) компенсувалися інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва через залучення новітніх агротехнічних засобів, більш удосконалених технологічних процесів, у результаті яких збільшувалася врожайність, а земля набувала все більшої товарної цінності.

Демографічний вибух кінця 50-х – початку 90-х рр. XIX ст. привів до різкого збільшення кількості сільського населення. Найбільший відсоток його приросту – 55–76 % – припав саме на Волинську губернію [2, с. 31]. Це створювало дефіцит на землю і вимагало значного збільшення земельних наділів, особливо дрібних та середніх. У зв'язку зі змінами в системі землеволодіння кількість великих маєтків на Правобережній Україні зменшилася й складала 11,1 %. Натомість дрібні господарства – 83 %, середні маєтки – 5,9 % [8, с. 10].

Статистичні дані Центрального статистичного комітету та Волинської казенної палати дають змогу відтворити реальну картину розподілу земельної власності серед різних категорій і груп населення за величиною земельних площ у повітах Волинської губернії. До таких груп належать землі церкви, держави, різних установ, приватних власників, селян (колишніх кріпаків), державних, колоністів та ін.

Центральний статистичний комітет констатував, що загальна площа землі у Волинській губернії в 1905 р. складала 5 772 129 десятин. Порівняно з 1877 р. збільшилася на 293 783 дес. (5,08 %), з 1887-го – на 29 200 дес. (0,5 %) [8, с. 15].

Загальну площу розподіляли за основними групами володінь: перша – приватні володіння, друга – наділення землі селянам, третя – землі, що належали казні, церкві та іншим установам і закладам. 1887 р. майже половина площі волинських земель (2 608 339 дес.), або 47,6 %, належало приватним власникам, 2 171 884 дес. (39,7 %) складала наділи селянських земель, 698 123 дес. (12,7 %) – належали казні, церкві, монастирям і різним установам [8, с. 16–18].

По-різному розподіляли земельну власність за головними групами володінь в окремих повітах Волинської губернії. Так, у відсотковому вираженні приватні володіння коливалися від 29,3 до 62,5 %. Найбільшими вони були в Новоград-Волинському – 62,5 %, Рівненському – 57,5 %, Житомирському – 55,8 %. Значно меншими – у Кременецькому (38,9 %) і Ковельському (29,3 %) – відповідно [8, с. 49].

Відсоткові показники наділених землею селян коливалися від 27,7 до 54,3 %. Найвищі в Заславському – 54,3 %, Ковельському – 54,1 %, Кременецькому – 51,5 %, Володимир-Волинському – 50,4 %; найменші в Новоград-Волинському – 34,2 %, Рівненському – 30,9 %, Овруцькому – 27,7 %.

Відсоткові ознаки третьої групи коливалися від 3,0 до 22,1 %. Найзначнішими вони були в Овруцькому – 22,1 %, Ковельському – 16,6 %, Володимир-Волинському – 13,5 %; найменші – у Новоград-Волинському – 3,3 % і Староконстантинівському – 3,0 % [8, с. 51–53].

Стосовно кожної групи зазначимо, що приватна власність поділялася, відповідно, на два види: власність особисту та власність установ і товариств. За статистичними даними, перша складала 2 584 541 дес., або 91,7 % усієї приватної власності, друга – 235 389 дес., або 8,3 %. Порівняно з 1877 р. перша зменшилася на 138 136 дес., або в 1,05 раза, друга збільшилася на 185 564 дес., або майже в п'ять разів [8, с. 44].

Така сама ситуація простежується загалом у більшості повітів Волинської губернії. У семи повітах (Житомирському, Рівненському, Староконстянтинівському, Дубенському, Луцькому, Новоград-Волинському, Острозькому) приватна власність за останні 28 років зменшилася в 1,09–1,5 раза лише в п'яти (Заславському, Ковельському, Кременецькому, Володимирському, Овруцькому повіти) збільшилася (1,08–1,5 раза).

Стосовно власності установ і товариств, то у всіх повітах, крім Новоград-Волинського, вона зросла в 1,19–37,46 раза. При цьому найбільше змін відбулося в Рівненському повіті, де власники втратили 155 783 дес., а установи товариства отримали 47 317 дес. У Житомирському повіті власники втратили 89 476 дес., а товариства та установи отримали 33 473 дес.

У Новоград-Волинському повіті приватна власність збільшилася на 122 282 дес., а володіння товариств і установ зменшилися на 4768 дес. Співвідношення цих двох видів приватної власності у Волинській губернії було, відповідно, 91,7 % і 8,3 %. Воно значно змінилося на користь землеволодіння товариств і установ у Рівненському (14,7 %) і Дубенському (14,6 %). Відносно меншими розмірами вказаний вид приватної власності характеризувався в Староконстянтинівському (3,5 %) і Ковельському (2,1 %).

Серед власників великого землеволодіння чільне місце займали дворяни, які володіли 2 044 093 дес. – третиною всієї площі губернії (35,4 %), майже три чверті всієї приватної власності губернії (72,5 %) і майже 4/5 землі перебувало в особистій приватній власності (79,1 %). За дворянами йшли міщани, які володіли 157 889 дес., або 2,8 % загальної площі губернії і 5,6 % всієї приватної власності.

Селянам у Волинській губернії належало 157 502 дес., або 2,7 % загальної площі і 5,6 % приватної власності. Купцям і почесним громадянам – 145 301 дес., або 2,5 % загальної площі і 5,2 % приватної власності [8, с. 38–39].

Землеволодіння інших категорій власників було незначним. Воно складало лише 9746 дес., або 1,4 % загальної площі губернії і 2,8 % приватної власності взагалі. З усіх категорій найбільш значущою була приватна власність іноземних підданих – 40 358 дес. [8, с. 39–41].

Другу категорію приватного землеволодіння складала товариства та організації, які поділялися на селянські, міщанські, змішані (селянсько-міщанські), різностанові й торгово-промислові. З них на першому місці були селянські товариства, які володіли 109 386 дес., або 1,9 % усієї площі Волинської губернії. За селянськими товариствами, де величиною площ, йшли товариства, яким належало 67 680 дес., або 1,2 % (2,4 % приватної власності).

Володіння інших власників цієї категорії були значно меншими: торгово-промисловим підприємствам і установам належало 34 344 дес., міщанським товариствам – 18 205 дес., різностановим товариствам – 5774 дес.

Дворянське землеволодіння в повітах коливалося від 22 % від загальної площі (у Ковельському) до 51,6 % (у Новоград-Волинському). Найбільшими воно було в Новоград-Волинському (51,6 %) і Дубенському (41,7 %) повітах, найменшим – у Володимир-Волинському (29,5 %) і Ковельському (22,0 %) повітах [8, с. 51].

Землеволодіння купців коливалося від 0,1 % (у Володимир-Волинському) до 4,5 % (у Ковельському й Рівненському повітах). Найбільшим було в Ковельському (4,5 %) і Житомирському (4,1 %) повітах; найменшим – в Острозькому (0,7 %), Заславському (0,5 %), Володимир-Волинському (0,1 %).

Міщанське землеволодіння коливалося від 0,3 % у Рівненському до 7,2 % в Овруцькому повіті. Найбільшим було в Овруцькому (7,2 %), Острозькому (4,7 %), Луцькому (4,5 %), Житомирському (4,2 %) повітах; найменшим – у Ковельському (0,8 %), Заславському (0,7 %), Дубенському (0,5 %), Кременецькому (0,5 %), Рівненському (0,5 %) повітах [8, с. 48].

Володіння селянських товариств були в усіх повітах, але в невеликій кількості, за винятком Кременецького, де ці володіння становили 2,8 %. Володіння інших товариств трапляються у вісьмох повітах. Найбільші з них у Житомирському й Дубенському повітах.

Землі торгово-промислових товариств зосереджені лише в Рівненському повіті (33 920 дес. із загальних 31 344 дес.), що перевищувало селянські й міщанські разом узяті.

Зіставляючи дані трьох найбільших груп приватного землеволодіння – дворянського, купецько-торгово-промислового, селянсько-міщанського – дійдемо до висновку, що в усіх 12 повітах Волин-

ської губернії дворянське землеволодіння було переважаючим. Що ж до кожної групи, то співвідношення за розмірами володіння землею таке:

- у чотирьох повітах дворянське землеволодіння складало 4/5 усієї приватної площі;
- значними за процентним показником були земельні володіння купців і торгово-промисловців у Ковельському (15,2 %), Рівненському (17,1 %) повітах;
- селянам і міщанам Житомирського, Овруцького, Острозького повітів належало, відповідно, 24,9 %, 22 % і 29,4 %.

Приватна земельна власність дворян у Волинській губернії в досліджуваній час складала 2 584 541 дес. Середній розмір володінь становив 150 007 дес. Землеволодіння іноземних підданих у 1877 р. складало 39 922 дес. Середній розмір їхніх володінь коливався від 17,3 дес. (у Житомирському повіті) до 13,5 дес. (у Луцькому повіті) [8, с. 11–13].

Як свідчать статистичні дані, середній розмір земельного наділу поміщиків у 1877 р. на Волині становив 863 дес., а у 1887 р. – 784 дес. На початку ХХ ст. цей розмір зменшився майже у два рази порівняно з 1877 р. і становив 484 дес. Скорочення дворянського й різного роду великого землеволодіння в період від 1877 до 1905 рр. відбувалося на рівні 19 %.

Одночасно проходив досить інтенсивний процес подрібнення поміщицьких маєтків, що мало свої причини. Зокрема, зростала заборгованість поміщиків, причому значна, що негативно впливало на розподіл їхніх прибутків. Вони сплачували борги за земельні кредити, які не повертали вчасно, а це збіднювало їхні господарства. Заборгованість поміщицьких маєтків окремих місцевостей також розподілялася по-різному. Загалом на кінець ХІХ ст. вона становила по Волинській губернії 50,4 %.

Окрему групу для дослідження становлять надільні землі селян. З огляду на походження, їх слід розділити на три групи: колишні кріпаки, колишні державні селяни, чиншовики.

За статистичними даними, колишні кріпосні селяни володіли 75,3 % надільної землі, колишні державні селяни склали лише 18,2 % від загальної кількості дворів. Кількість землі, якою вони володіли, становила 23,8 % усієї надільної площі. Найбільш забезпеченими землею в губернії стали колишні державні селяни, трохи менше – колишні кріпосні. Чиншовики були забезпечені землею майже так, як і державні селяни, але з огляду на малочисельність, вони суттєво не впливали на її розподіл.

Ми підраховали, що в середньому на двір припадало 7,9 дес. для всіх категорій селян. У державних селян на двір припадає 10,3 дес.; у чиншовиків – 10,2 дес.; у колишніх кріпосних селян – 7,3 дес. [5, с. 38]. Основний характер володіння селянами надільною землею у Волинській губернії визначався як подвірний. Із 292 387 дворів общинним правом володіли лише 5359 із площею 62 009 дес.

Окрему групу землевласників складали казна, церква, монастирі та різні установи й заклади. Усього у Волинській губернії цієї групи належало 653 338 дес., або 11,3 % від усієї площі. Серед категорій цієї групи найбільшим землевласником була казна – 480 495 дес., або 8,3 % усієї площі. Володіння казни були, головню, у Володимир-Волинському, Ковельському, Луцькому, Овруцькому повітах губернії. Сумарно тут зосереджено понад 4/5 усієї площі казни. За величиною земельної площі після казни йшли землі церкви, якій належало 91 799 дес. (1,6 % від площі губернії). Володіння церкви розкидані майже по всіх повітах губернії, складаючи в них від 0,6 до 2,6 % земельної площі.

Землі різних установ та закладів складали 52 905 дес., або 0,9 % усієї площі Волинської губернії. Однак землі цієї категорії були зосереджені лише у двох повітах – Острозькому й Рівненському.

Характерною особливістю Волинської губернії було те, що чим більшим було землеволодіння, тим менша частка належала орним ґрунтам. Порівняно з іншими губерніями Правобережжя, у яких орні ґрунти переважали, на Волині, особливо на Поліссі, значну частину земельних угідь становив ліс. Водночас, чим більшу площу займало землеволодіння, тим більшою була можливість отримати з неорних ґрунтів максимум прибутків різними шляхами (гриби, ягоди, бортництво, лісопиломатеріали).

У пореформений період на Волині стало вигідно скорочувати площу орних ґрунтів, тому що на великій площі слід більше вкладати праці й капіталу, а це через відсутність дешевої робочої сили призводило до нерентабельності орного виробництва. Саме ця обставина викликала появу землевласників підприємницького типу, які задля збільшення прибутковості маєтків вкладали кошти в розвиток виробництва.

Реформа 19 лютого 1861 р. суттєво вплинула на сільське господарство: кріпосна праця поступилася місцем найманій праці, тому власникам маєтків знадобилися оборотні кошти для ведення господарства. Ці кошти були отримані у вигляді викупної нагороди за наділення землею звільнених селян. Під час видачі цієї винагороди зараховувалися борги поміщиків колишнім кредитним установам. Належні понад того суми виплачувалися їм викупними паперами-процентами. Дві третини цих сум були видані в перше десятиріччя після скасування кріпосного права. Саме в цей період потреба в

готівці для поміщиків була найгострішою. Крім того, існувала нагальна потреба в постійних кредитних грошових поповненнях, спрямованих на розвиток товарного землеволодіння поміщиків. У пореформений період кошти використовували переважно на невиробничі потреби. Три чверті всіх позик Дворянського банку йшли на сплату приватних боргів.

Щоб зберегти свої володіння в умовах зростання вартості землі, власники маєтків перезакладали свої господарства. Тому на Волині, з відносно родючими ґрунтами, наприкінці 90-х рр. XIX ст. переважали перезаклади маєтків із підвищеною оцінкою.

У зв'язку зі швидким зростанням товарного землеробства, для збільшення прибутковості маєтків, волинські землевласники підприємницького типу вкладали кошти в розвиток товарного виробництва. Тут іпотечний кредит давав можливість безперешкодно вкладати вільний капітал у сільське господарство, зміцнюючи маєтності, тим самим захищаючи їх від руйнації.

Оскільки в пореформену епоху при заставі маєтків визначальним чинником була ціна землі, а на Волині ціни на землю були дещо вищими, ніж в інших губерніях, то заборгованість поміщицьких маєтків зростала. Так, у 1885 р. на одну десятину землі припадало 18,2 крб боргу; у 1889-му – 21,0; 1893-му – 23,3 крб боргу [9, с. 74–76]. Коли загальна заборгованість власників маєтків перевищувала вартість їх землеволодіння, вони ставали фіктивними власниками майна. Такого роду маєтки підлягали конфіскації, що, у свою чергу, призводило до зменшення великого землеволодіння.

На заборгованість маєтків наприкінці XIX ст. впливала нестабільність врожаю, часте коливання цін на хліб. Були непоодинокі випадки, коли власник не розраховувався із заборгованістю, що призводило до накопичення платіжних недоїмок. У такому разі цей маєток підлягав публічному продажу. Найгірше було, коли маєток потрапляв у заставу Дворянського банку за значні попередні борги. Застава тоді ставала основною перепоною на шляху продажу маєтків. Такі маєтки вважали власністю банку до сплати боргу.

Зміни в поміщицькому землеволодінні, викликані реформою 1861 р. та регіональною реформою 1863-го, певною мірою позначилися на процесі максимального використання землі на ринку власності. Для Волинської губернії цей процес теж мав свої характерні особливості. Передусім зростала кількість землі, яку великі землевласники-поміщики продавали іншим категоріям населення, що призводило до зменшення земельного фонду в системі великого землеволодіння. Водночас, зростали ціни на землю, зерно, росла заборгованість маєтків, особливо тих, що не змогли перебудувати своє виробництво на користь тієї чи тієї прибуткової галузі.

За даними земельного перепису, зафіксовано загальну тенденцію до скорочення великого землеволодіння з 1860-го до 1900 р. у Волинській губернії на 26 %. Для порівняння: у Подільській – 15,4 %, у Київській – 16,3 % [3, с. 103].

Складні процеси проходили й у системі церковного та казенного землеволодіння. Тут процес скорочення земель розпочався після 1887 р. Зазначимо, що російський царизм постійно захищав церковні інтереси в системі землеволодіння, оскільки вбачав у церквах і монастирях опору для подальшого утвердження самодержавства.

Тенденція до зменшення простежується в приватному польському землеволодінні. Загальна статистика така: у 1877-му на Волині було 2772 великих землевласників, у 1887–2608 рр. із подальшою тенденцією до зменшення [8, с. 42]. Найменші зміни у землекористуванні поляків у сторону скорочення відбулися в Кременецькому й Ковельському повітах. Найбільше – у Рівненському повіті, де власники втратили понад 155 тис. дес. землі.

Не підлягала особливому скороченню така становна категорія землевласників, як міщанство, яке за своїм майновим цензом займало наступне місце після дворян і володіло 157 899 дес., що складало третину всієї земельної площі та три чверті всієї земельної приватної власності краю.

Висновок. Основним результатом аграрної реформи 1861 р. на Волині став перерозподіл землі не тільки між великими і дрібними власниками, а саме між польськими поміщиками й українськими селянами. Утілення реформи не задовольняло земельного голоду волинських селян, однак збільшило тут українське землеволодіння. Посприяла й політика самодержавства, яке прагнуло підірвати позиції польського землеволодіння у краї.

Список використаних джерел та літератури

1. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861р.) / І. О. Гуржій. – К. : Рад. шк. 1858. – 168 с.
2. Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К. : Основи, 2000. – 360 с.
3. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / под ред. А. И. Ярошевича. – Киев : [б. и.], 1913. – 115 с.

4. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Волинська область / голова редкол. І. С. Клімаш. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1970. – 748 с.
5. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939) / Р. Н. Оксенюк. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1970. – 276 с.
6. Opisy gospodarstw. – Warszawa, 1938. – 590 s.
7. Приймак В. Розвиток капіталізму в сільському господарстві Волинської губернії в кінці XIX – на поч. XX ст. / В. Приймак // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. – 1996. – Вип. 1. – С. 71–73.
8. Статистика землевладения 1905 года. – СПб. : [б. и.], 1906. – Вып. 41 : Волинская губерния. – 54 с.
9. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – 188 с.

УДК 94:37:02:2-737(477.43)«18»

Оксана Сажок

Культурно-просвітницька діяльність Шепетівського Архангело-Михайлівського братства в 1890-х рр.

У статті на основі історичних джерел і наукової літератури проаналізовано напрями культурно-просвітницької діяльності Архангело-Михайлівського церковного православного братства, заснованого в містечку Шепетівці Заславського повіту Волинської губернії на початку 1890-х рр. Установлено типи, види та функціональне призначення братських бібліотек, визначено читацькі інтереси їхніх користувачів. Розкрито шляхи поповнення бібліотечних фондів, проаналізовано їх тематичний та кількісний склад. Схарактеризовано зміст культурно-масової роботи братства, форми й методи її проведення. Висвітлено внесок культурно-просвітницької діяльності братчиків у поширення культури та знань серед жителів свого населеного пункту.

Ключові слова: Шепетівка, церковне православне братство, культурно-просвітницька діяльність, культурно-масові заходи, бібліотеки, читачі.

Сажок О. Культурно-просветительская деятельность Шепетовского Архангело-Михайловского братства в 1890-х гг. В статье на основе исторических источников и научной литературы рассмотрены направления культурно-просветительской деятельности Архангело-Михайловского церковного православного братства, основанного в городке Шепетовке Заславского уезда Волинской губернии в начале 1890 гг. Определены типы, виды и функциональное назначение его библиотек, установлены читательские интересы их пользователей. Раскрыты способы пополнения библиотечных фондов, проанализированы их тематический и количественный состав. Охарактеризовано содержание культурно-массовой работы братства, формы и методы её проведения. Освещен вклад культурно-просветительской деятельности братчиков в распространение культуры и знаний среди жителей своего населенного пункта.

Ключевые слова: Шепетовка, церковное православное братство, культурно-просветительская деятельность, культурно-массовые мероприятия, библиотеки, читатели.

Sazhok O. Cultural and Educational Work of Shepetivka Archangel-Michael Fraternity in the 1890's. The article is based on historical sources and scientific literature reviewed areas of cultural activity of Archangel-Michael church orthodox fraternity, founded in the town Shepetivka of Zaslavsky district of Volyn province early in 1890's. Determined the types and functionality of its libraries, identified reading interests of their users. Reveals ways to supplement library collections and analyzes their thematic and quantitative composition. We characterize the content of cultural work fraternity, forms and methods of its implementation. Deals with the contribution of cultural activity of fraternity in spreading culture and knowledge among the residents of his locality.

Key words: Shepetivka, church orthodox fraternity, cultural-educational work, cultural-mass events, libraries, readers.

Постановка наукової проблеми та її значення. Усе більшої актуальності набувають історико-краєзнавчі дослідження формування освітньо-культурного середовища міст і містечок Волинської губернії в другій половині XIX ст., а також вивчення впливу православної церкви та її інституцій на розвиток цього процесу. Певну роль в інтелектуальному й духовному становленні волинського населення відігравали церковні православні братства, які з власної ініціативи відкривали бібліотеки різних типів і видів, організовували та проводили культурно-масові заходи. Утім їхня діяльність на сьогодні недостатньо досліджена у вітчизняній історіографії. Грунтовне її вивчення дасть змогу повніше реконструювати не лише історичну, а й соціокультурну ситуацію в регіоні.